

A helyelemek egyeztetése a CV-fonológiában*

Rebrus Péter

MTA Nyelvtudományi Intézet
ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport
rebrus@nytud.hu

1. Bevezetés

Ennek a dolgozatnak a célja annak vizsgálata, hogy egy fonológiai elméletben az egyeztetés fogalma milyen mértékig értelmezhető. Elméleti keretként a kormányzás-fonológia egy ága, a CV-fonológia szolgál¹. Az egyeztetés mint általános terminus a nyelvészetben azt jelenti, hogy valamely szinten szomszédos elemek valamely jegyüket megosztják. Ennek a fonológiai értelmezéséhez jó terepet adnak az asszimilációs jelenségek. Ebben az írásban a mássalhangzók közötti helyhasonulást és a magánhangzó-harmóniát vizsgáljuk, és megpróbálunk általános típusokat felállítani. Nem célunk a magyar asszimilációs jelenségek részletes számbavétele, elsősorban a szerkezeti és értelmezéshelyi analógiákat keressük.

A 2. részben a CV-fonológiának a prozódiai (szótagszerkezeti) fogalmait vesszük sorra. Az itt leírt elemzések elsősorban Rebrus (megjelenés alatt) morfofonológia dolgozatán alapulnak. 2.1.-ben a mássalhangzó-kapcsolatok típusait és az ezek közötti jelöltségi viszonyokat vesszük sorra. 2.2.-ben ugyanezt tesszük a magánhangzó-kapcsolatokkal, bemutatva, hogy a CV-fonológia alkalmas eszköz a kettő szerkezeti párhuzamainak kifejezésére. A 3. részben a helyhasonulásokat vizsgáljuk mássalhangzók (3.1.) és magánhangzók (3.2.) között.

Az alábbiakban bemutatjuk a cikkben szereplő fonológiai jegyeket, melyek a kormányzás-fonológia és a CV-fonológia művelői által többé-kevésbé elfogadottak.

(1) Elemek

a. ? (zár-elem) nem folyamatos hangok [–CONTINUANT]:

zárhangok	affrikáták	nazálisok	laterális
<i>p, b, t, d, ty, gy, g, k</i>	<i>c, dz, cs, dzs</i>	<i>m, n, ny, <u>n</u>, η</i>	<i>l</i>

b. h (zörej-elem) obstruensek [SONORANT]:

zárhangok	affrikáták	részhangok
		<i>f, (v), sz, z, s, zs(ch/h)</i>

c. N nazálisok

---

* Köszönöm Bárkányi Zsuzsának, Siptár Péternek, Trón Viktornak a kéziratmal kapcsolatos megjegyzéseiket. Dolgozatom a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Erről l. Löwenstamm (1996).

helyelemek:

d. U	labiális, nem-alsó	<i>p, b, m, f, v, l</i>	<i>u, o, ü, ö</i>
e. I	palatális, nem-hátsó	<i>ty, gy, ny, j cs, dzs, s, zs, r</i>	<i>i, é, e, ü, ő</i>
f. A	nem-felső, szonoráns	<i>l, r</i>	<i>á, a, e, é, o, ő</i>

2. Kormányzási tartományok

2.1. Valódi mássalhangzó-kapcsolatok

A kormányzás-fonológia a mássalhangzó-kapcsolatok két fő típusát különbözteti meg: a valódi és az álkapcsolatokat.² A valódi kapcsolatok univerzálisan jelöletlenebbek: egyes nyelvekben csak valódi kapcsolatok lehetségesek, más nyelvekben intervokalikusan álkapcsolatok is lehetségesek, de szó végén tipikusan valódi kapcsolatok állnak. A magyar ez utóbbi nyelvek közé tartozik.

A magyarban (és számos más nyelvben) a szó végén álló két mássalhangzó közül a második nem lehet szonoránsabb mint az első³. A kivételek három csoportba sorolhatók: (i) nem morféman belüli kapcsolatok (pl. a felszólító módú igealakokban a C+j és C+d kapcsolatok), (ii) a morfofonológiai szempontból is kivételes főnévi nyitótövek osztálya, (iii) C + zöngétlen koronális réshang (*sz, s*) kapcsolatok. A fenti kivételektől eltekintve a kapcsolatok jelöltség szerint tipizálhatók: a legjelöletlenebb típusokban a lehető legtöbb lehetséges képzési helyű és zöngésségű mássalhangzó részt vesz szóvégi kapcsolatokban. Ez alapján a jelöltségi hierarchia az alábbi:

- (2) A szóvégén előforduló mássalhangzó-kapcsolatok típusai
- homorgán nazális + nemfolyamatos/réshang
  - nemfolyamatos/réshang gemináta
  - likvida + nemfolyamatos
  - réshang + zárhang
  - affrikáta/zárhang + zárhang

Az első két csoportból (2a,b) csak zöngés réshangok hiányoznak (**nzs, *nv, *mv, *zz, *zsz, *vv*). A (c) típuson belül is hierarchia van: minél szonoránsabb az első hang, annál jelöletlenebb a kapcsolat, így az ellenpéldák többsége /C alakú: zöngés réshanggal (**lz, *l*) vagy labiális/palatális hanggal (**lb, *lty*). A (d) és (e) típusban a második szegmentum szinte mindig alveoláris (kivétel az *szk* és a *ck* kapcsolatokban), és két zöngés obstruens szóvégen ritka (főnévi tövek között csak három ilyen találunk: *gerezd, püinkö[zs]d, smaragd*).

A fenti kivételes (i), (ii), (iii) és nem következetesen viselkedő (d) és (e) osztályokat a további vizsgálatokból itt kizárjuk. A fenti (a), (b) és (c) csoport CV-fonológiai ábrázolása (6-8)-ban látható: a két mássalhangzó közötti kapcsolatot az autoszegmentális vonalakon megadott kormányzási tartományok teremtik meg ([ ]-vel jelölve). Az (a) és (b) csoportba tartozó kapcsolatokban a lexikális ábrázolás az első C szegmentális tartalmát nem adja meg (l. erről Harris 1994). Az ábrázolásokban szereplő alak mellett megadtunk még néhány, az adott típusba tartozó alakot. Az alábbiakban veláris

² Erről l. többek között KLV (1985, 1990) és Harris (1990, 1994).

³ A szonoritási hierarchia: likvida>nazális>rés>affrikáta>zár, ezen belül zöngés>zöngétlen.

(k, g) és alveopalatális (cs, dzs, s, zs) helyű kapcsolatok nem szerepelnek, ezek részletes kormányzás fonológiai elemzését az olvasó Szigetvári (1998)-ban találja.

(6) Alveoláris valódi kapcsolatok (helyelem nincs)

a. gemináta

(homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
m	a			h		
				[	?	
				[		

matt

(*kedd, vice*)

b. részleges gemináta

(homorgán nazális)

C	V	C	V	C	V	]
h	a	N		h		
		[	?			
		[				

hant

(*gond, konc*)

c. likvida + C

(nem homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
s	a			h		
				[	?	
				[	I	

sajt (*part, folt, fajt, rajz,*

kard, sarc, zsold, polc)

(7) Labiális valódi kapcsolatok (helyelem: U)

a. gemináta

(homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
c	s	e		h		
				[	?	
				[	U	

csepp

(*jobb, muff*)

b. részleges gemináta

(homorgán nazális)

C	V	C	V	C	V	]
k	o	N		h		
		[	?			
		[	U			

komp

(*gomb*)

c. likvida + C

(nem homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
g	o			h		
				[	?	
				[	U	

golf

(*szörp, skalp, szörf, szerb*)

(8) Palatális valódi kapcsolatok (helyelem: I)

a. gemináta

(homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
p	ö			h		
				[	?	
				[	I	

pötty

b. részleges gemináta

(homorgán nazális)

C	V	C	V	C	V	]
p	o	N		h		
		[	?			
		[	I			

ponty

(*rongy*)

c. likvida + C

(nem homorgán)

C	V	C	V	C	V	]
k	o			h		
				[	?	
				[	I	

korty

(*György*)

A fenti ábrázolásokat (9)-ben összegezzük.

(9) Szóvégén lehetséges kapcsolatok ábrázolása

	a. gemináta (bármí+bármí)	b. részl.gemináta (nazális+nemfoly.)	c. likvida + C (appr.+nemfoly./rés)
	C V C V C V]	C V C V C V]	C V C V C V]
	α (h)	α N (h)	α (h)
zár-tengely:	[(?)]	[?]	(?) (?)
hely-tengely:	[(U/I)]	[(U/I)]	[U/I (U/I)]

A kóda•interpretációja:

zár-tengely:	ua.	ua.	adott
hely-tengely:	ua.	ua.	adott
• <u>szótári ábrázolása</u> :	üres	N	r / j / l

A fenti esetekben a kormányzási tartomány első C-pozíciója a második C-pozícióéval megegyezően interpretálódik. Likvidák esetén az első pozíció helyelege minden esetben ki van töltve, így az interpretációs szabály csak az üres pozíciókra vonatkozik.

(10) Kóda-tartomány interpretációja:

Ha kóda-tartományban az első pozíció helyelege lexikálisan nincs megadva, akkor interpretációja a második pozícióéval azonos.

2.2. Szerkezeti párhuzamok

A CV-fonológiai ábrázolás lehetőséget ad arra, hogy kifejezzünk számos, a mássalhangzó- és a magánhangzó-kapcsolatok között fennálló hasonlóságot. Az előbbi esetben a két pozíció között üres V, az utóbbi esetben üres C áll. A párhuzam a típusok között is fennáll: valódi CC-nek a hagyományosan elágazó magnak nevezett típus felel meg, míg az ál-mássalhangzó-kapcsolatoknak a hiátus. Hiszen míg az előbbi esetben a két szegmentum között szigorú fonotaktikai kapcsolat van, addig az utóbbi esetben ilyen nincs. Az előző részben láttuk, hogy a valódi mássalhangzó-kapcsolatokon belül a fonotaktikai kapcsolatnak három típusa van: (a) melyekben minden elem közös, (b) melyekben a helyelemek közösek és (c) melyben a kormányzott pozíciónak más helyelege is lehet (l. (9)). Magánhangzó-kapcsolatoknál az (a) típusnak a hosszú magánhangzó felel meg, ábrázolásukban a kormányzott (második) V-pozíció üres: ezt látjuk (11b)-ben.

(11) kormányzott üres pozíció

	a. gemináta	b. hosszú mgh.
	C V C	V C V
	h	[A]
zár-tengely	[?]	
hely-tengelyek:	[(U)]	[(U)]
	[(I)]	[(I)]
<u>interpretáció</u> :	[t:], [p:], [tʰ:]	[a:], [e:], [o:], [ö:]

A (b) típusnak a közös helyelemű (záródó) diftongus felel meg, ezek egyes magyar nyelvjárásokban a hosszú magánhangzók realizációi. Ebben a típusban csak az **I** és/vagy az **U** elemek vonalán van a kormányzási tartomány megadva: ezek az elemek mindkét V-pozícióban interpretálódnak, míg az **A** elem csak az elsőben (l. (12b)).

(12) helyelem nélküli kormányzott pozíció

	a. részleges gemináta	b. diftongus közös helyelemmel
	C V C	V C V
	N h	A
zár-tengely:	[?]	
hely-tengelyek:	[(U)]	[(U)]
	[(I)]	[(I)]
<u>interpretáció:</u>	[nt], [mp], [n ^v t ^v]	[ei], [ou], [öü]

A harmadik, legjelöltebb típusban a második V-pozíció lexikálisan rendelkezik szegmentális tartalommal, így előfordul, hogy a diftongus két pozíciójának nincs közös helyeleme. A jelöltséget mutatja CC esetén az, hogy ezen típusnak több példánya fő végén nem létezik (l. (13a)), VV esetén pedig az, hogy a magyarban ilyen diftongust egyáltalán nem találunk (l. (13b)).

(13) helyelemmel rendelkező kormányzott pozíció

	a. likvida + C	b. diftongus közös helyelem nélkül
	C V C	V C V
	(A) h	A
zár-tengely:	[?]	
hely-tengelyek:	[(U) (U)]	[(U) (U)]
	[(I) (I)]	[(I) (I)]
<u>interpretáció</u>	[lt], [jt], [rt], [ld ^v], [rp]	[au], [ai], [eu], [oi] stb.
de nincs:	[jt ^v], [jd ^v], [jp], [jb], [lt ^v]	(magyarban nincsenek)

Az álkapcsolatoknak megfelelő típus az, amelyben a két V-pozíció nem alkot kormányzási tartományt: ebben az esetben két különböző szótag V-jéről beszélünk. Ezek ábrázolása (14a,b)-ben található.

(14) pozíciók kormányzási tartomány nélkül

a. csak intervokalikus CC	b. hiátus
C V C	V C V
α β	γ δ

Az a tény, hogy az álkapcsolatokban nincs kormányzási tartomány nem jelenti azt, hogy intervokalikusan minden olyan mássalhangzó-kapcsolat megjelenhet, amely nem állhat szóvégen. Valójában az intervokalikus CC-kre több korlátozás is vonatkozik (ezekről l. a Függelékben (24)-et). Itt a korlátozások közül kettőt említünk. Az első a kötelező kontúrelv, mely az azonos helyjegyű álkapcsolatokat tiltja (l. (15)). Azaz tiltja

a labiális+labiális és a palatális+palatális álkapcsolatokat⁴, l. (16a,b). Nem tiltja viszont a hasonló alveoláris kapcsolatokat (*tn, dn, tl, dl, nl*), mert az alveolárisak ábrázolása helyelem nélkül történik.

(15) Kötelező kontúrelv:

a szótári alakban két szomszédos, C-pozícióhoz kötött helyjegy nem lehet azonos.

(16) tiltott kapcsolatok

a. palatálisra
* C V C
| |
I I

b. labiálisra
* C V C
| |
U U

Figyeljük meg, hogy a homorganikus valódi kapcsolatok a fenti elvet nem sértik, hiszen ezek ábrázolásában csak a második C-pozícióban szerepel helyelem (11a) és (12a).⁵ A (15) elv a szótári ábrázolásra tesz kikötést, így még arra az esetre is vonatkozik, ahol a C-pozíciók közötti lexikálisan üres V a felszínen megjelenhet. Valóban, ezekben az ún. hangkivető tövekben (pl. *szobor* – *szobrok*, *majom* – *majmok*, *köröm* – *körmök*, *fátyol* – *fátylak*, *öböl* – *öblök*) sem lehet a lexikálisan szomszédos két C mindegyike labiális vagy palatális (részletes elemzésüket l. Törkenczy (1994), Rebrus (megjelenés alatt)).

A kötelező kontúrelv a szomszédos magánhangzó-pozíciókra is áll. A hosszú magánhangzók és a közös helyelemű diftongusok ábrázolásában a kormányzott pozíció lexikálisan üres (l. (11b), (12b)). A (14b)-ben bemutatott hiátusra a kontúrelv kizárja a palatális+palatális magánhangzószekvenciákat: valóban, a palatális hiátustöltés az átvett szavakban (is) kizárja az *ii, ié, éi, ei, ie* szekvenciákat (l. erről Siptár–Törkenczy (2000)).⁶ Mind álkapcsolat, mind hiátus azonban megjelenhet (analitikus) morfémahatáron. A kontúrelvet sértő CC-k morfémahatáron megmaradnak (pl. *hegynyi*, *dőfve*, *savban*, *ujjnyi*), a hiátusbeli azonos helyű VV-ket viszont a (palatális) hiátustöltés megszünteti (*ekél[j]i*, *ki[j]é* stb.). A különbséget az magyarázza, hogy míg a hiátus a V-pozícióból a C-pozícióba való terjedéssel megszüntethető (amely folyamat mellett független érvek szólnak), addig a CC-kre ilyen eszköz nem áll rendelkezésre. A részletes elemzés meghaladná a cikk keretét.

⁴ Azaz **pm, *bm, *fm, *vm, *pv, *bv, *fv, *fp, *vb, *vv*, illetve **jt^v, *jd^v, *jn^v* (de: *t^vn^v, d^vn^v* létezik, ezekről később szólnunk).

⁵ Külön megfontolást igényelnek a (13c) típusú valódi kapcsolatok közül azok, amelyekben szerepelnek azonos helyelemek (*rty, rgy, lp, lf, lm*). Ezek fonetikailag nem homorganikusak, a probléma az *r* és az *l* reprezentációjának átgondolását teszi szükségessé. Ezzel szemben a (15) elv vonatkozik a *jty, jgy, jny* valódi kapcsolatokra, ezek viszont fonetikailag azonos helyen képzetek.

⁶ A labiális+labiális V-szekvenciák tövön belül ritkán fordulnak elő, ezek problémáját itt nem érintjük.

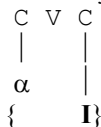
3. Asszimilációk

Az álkapcsolatokra vonatkozó másik korlátozás a kötelező hasonulásokkal kapcsolatos. Hasonulásokat általában morfémahatáron tapasztalunk (dinamikus folyamatok), azonban ezeknek lexikális (statikus) általánosításként is hatásuk van: tövön belül sem találunk olyan kapcsolatot, melyre kötelező hasonulási szabály vonatkozik. Ebben a részben a helyhasonulások két típusát: a palatális és a labiális hasonulást vizsgáljuk meg. Egyéb hasonulásokat – mint a zöngésségi és szibiláns hasonulás, affrikálódás, geminálódás – itt nem vizsgálunk (a C-hasonulásokról részletesen l. Siptár (1995)).

3.1. Helyhasonulás mássalhangzók között

A palatális hasonulás egy típusa az, amely alveoláris+palatális mássalhangzó-szekvenciákban zajlik le: az alveoláris magánhangzó palatálissá válik. Ez a folyamat álkapcsolatokban morfémahatáron át is lezajlik (pl. *á[tʰ]nyúl*, *va[dʲ]nyúl*, *rá[dʲ]jár*, *%szí[nʲ]játék*)⁷. Mivel az álkapcsolatok nem tartalmaznak kormányzási tartományt, ezért egy ettől független interpretációs tartományt kell feltételeznünk: a palatális mássalhangzó **I** helyelege kötelezően interpretálódik a vele balról szomszédos alveoláris mássalhangzón (melynek ábrázolása helyelem nélküli), l. (17).

(17) Az **I** elem terjedése

A fenti konstrukciót a tövön belüli palatális+palatális álkapcsolatokra (pl. *sa[tʰ]nya*, *naro[dʲ]nyik*) is alkalmazhatjuk: ezekben a lexikális ábrázolás nem két palatális, hanem alveoláris+palatális mássalhangzó-szekvenciát tartalmaz. Így a szótári alak nem sérti a (15) kötelező kontúrelvet. Hasonló problémát találunk azokban a mássalhangzókapcsolatokban, melyek főnévi tövekben nyitótövek végén állnak. Rebrus (1999) szerint a nyitótövek végén álló mássalhangzó-kapcsolatok álkapcsolatok. A palatális szonoráns gemináták ilyenek: *jj* és *nny* csak nyitótövek végén állhat (pl. *ujj*, *gally*, *könnny*). Ekkor viszont ezeknek a geminátáknak álgeminátaként való ábrázolása sérti a (15) kontúrelvet. Azonban ezekről az alakokról is feltételezhető, hogy az első C-pozícióban az **I** elem nem része a szótári ábrázolásnak, viszont a (17)-beli folyamat révén interpretálnia kell.

A (17) palatalizáció aktív jellegének következménye, hogy az alkalmazódik alveoláris nazális + palatális C (*n+ty*, *n+gy*, *n+ny*, *n+j*)⁸ szekvenciákon is. A palatalizáció vagy a szóvégi *n*-et (pl. *vé[nʲ]tyúk*, *ké[nʲ]gyár*), vagy a szóvégi kapcsolatban levő *n*-et (pl. *pí[nʲtʰ]nyi* (= *pintnyi*), *bolo[nʲdʲ]nyár*) érinti. Az utóbbi két eset azt mutatja, hogy

⁷ Nem foglalkozunk az igék felszólító módú alakjaiban lezajló, ettől eltérő palatalizációval. Ezenkívül a toldalékolt alakokban lezajló palatalizáció különbözik a szóhatáron tapasztaltnál: az előbbi esetben a C+j szekvenciák végeredménye mindig palatális gemináta. A *j* teljes hasonulásával itt nem foglalkozunk.

⁸ Utóbbi esetén geminálódás lezajlik, a végeredmény palatális gemináta (*nny*).

a (17) konstrukció a szóvégi valódi CC-t alkotó kormányzási tartományon belül is kifejti hatását.

A palatális hasonulással ellentétben, mely bármilyen alveoláris mássalhangzón lezajlik, a labiális hasonulás csak nazálisokra vonatkozik. Ez a korlátozás vonatkozik morféman belüli (pl. *ködmön*, *ritmus*, de: *kampó*, *ember*), és morfémahatáron álló (pl. *vadbarom*, *átporol*, *szétmegy*, de *ké[m]por*, *ka[m]buli*, *nyelvtá[m]ban*) szekvenciákra is. Így a (17) palatális terjedéshez hasonló általános labializációs szabályt nem adhatunk. Az egyik lehetőség az lenne, ha a labiális hasonulási szabályt nazálisokra specifikálnánk. Ekkor két labiális hasonulást kell feltételeznünk: tövön belül a valódi kapcsolatok interpretációs szabálya, a morfémahatáron pedig a labiális hasonulási szabály eredményeképpen kapnánk *m*-et.

Egy másik lehetőség a morfémahatáron lejátszódó labiális hasonulást a valódi kapcsolatokban feltételezett kormányzási tartomány interpretációs szabályának aleseteként fogná fel. Ekkor a morfémahatárral elválasztott *n* + labiális kapcsolatokat a szóvégi valódi kapcsolatokhoz hasonlóan kormányzási tartománynak kell tekintenünk; azaz fel kell tételeznünk, hogy CC-kormányzási tartomány morfémahatáron is létrejöhetnek, sőt az említett szegmentumok esetén ez kötelező⁹. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a tövégi *n* lexikális ábrázolása a valódi kapcsolatbelivel azonos módon, lebegő *N* elemmel történik. Ellenkező esetben a nazális elem C-pozíciója nem lenne üres, ami a nazális + C valódi kapcsolat előfeltétele (l. (12a)).¹⁰ Ez utóbbi megoldás előnye, hogy nem kell két külön labiális hasonulási szabályt feltételeznünk, elegendő a kormányzási tartomány interpretációs szabálya.

3.2. Magánhangzó-harmónia

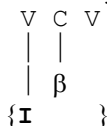
A magánhangzó-harmónia a magyarban a toldalékbeli magánhangzónak a többelihez való illeszkedését jelenti. A mássalhangzó-hasonuláshoz hasonlóan ez is asszimilációs folyamat, azzal a különbséggel, hogy a folyamat iránya fordított (balról jobbra). A folyamat a szomszédos magánhangzókat érinti, függetlenül attól, hogy közöttük hány mássalhangzó áll. Ebből a szempontból különbözik mind a mássalhangzó-hasonulástól, mind a hosszú magánhangzó vagy diftongus kormányzási tartományon belüli interpretációjától (l. (11b), (12b)). A palatális harmónia egy *V*-hez asszociált *I* elem terjedése a tőle jobbra álló *V*-pozícióba; feltétele, hogy a második *V*-pozíció üres vagy a toldalékban van.¹¹ Az *I* elem interpretációs tartománya nem alkot kormányzási tartományt, l. (18).

⁹ Hasonló folyamatot a morfémahatárral elválasztott gemináták esetén is feltételezhetünk, hiszen a degemináció jelensége így egységesen magyarázható, l. Rebrus (megjelenés alatt).

¹⁰ Erre mutató független érv, hogy a morfémahatárral elválasztott *n* + folyamatos msh. szekvenciákban (pl. *vonsz*, *vonlak*, *vonhat*, *tanszék*) a nazális a *V*-pozícióban interpretálódik, melynek eredménye nazalizált magánhangzó.

¹¹ Feltétel még, hogy az *I* elemnek inter- vagy intraszegmentálisan engedélyezve kell lennie. A palatális harmónia összetett jelenségéről l. pl. Nádasdy–Siptár (1994) vagy Dienes (1997).

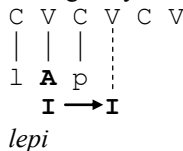
(18) Az **I** elem terjedése (egyszerűsítve)

A palatális terjedés fenti szabálya a C-közötti (17) hasonulás analogonja, hiszen nem kormányzási tartományban zajlik le, így még (analitikus) morfémahatáron is keresztül-mehet.

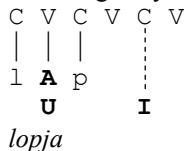
A helyelemek egyeztetésének egy a palatális harmóniával összefüggő példáját mutatják az igei definitumjelölő alternánsai. Ez a toldalék a palatális harmóniának megfelelő kétalakú *-ja/-je* vagy egyalakú *-i* alak helyett *-j(a)/-i* váltakozást mutat. A morfémaváltozatok közötti választás a palatális harmónia szabályait követi: ha a fő utolsó V-pozíciójában nincs a harmónia szempontjából számba jövő **I** elem, akkor a toldalék *-ja*, ha van, akkor a toldalékalternáns az *-i* (pl. *lopja* – *lepi*, *lopják* – *lepi*, *lopjátok* – *lepitek*). Rebrus (megjelenés alatt) szerint az E/3. tárgyas ragozású igealak toldaléka CV-szekvenciából és egy lebegő (V-hez nem asszociált) **I** elemből áll. Ha a fő megfelelő módon tartalmazza az **I** elemet, akkor ez engedélyezi a lebegő elem V-pozícióban való megjelenését, és az eredmény az *-i* alternáns (l. (19a)). Ellenkező esetben a lebegő elem az üres C-pozícióban jelenik meg mint *j*, és az üres V-pozíció *a*-ként interpretálódik (l. (19b)).

(19) A definitumjelölő alternánsai (egyszerűsített reprezentáció)

a. van engedélyezés

b. nincs engedélyezés

A (19a)-beli palatális engedélyezés a következő:

(20) I-engedélyezés:

a többi **I** engedélyezi a vele jobbról szomszédos lebegő **I** V-pozícióban való megjelenését

A palatális engedélyezés azt fejezi ki, hogy az **I** elem V-pozícióban egyedül instabil, azaz egy tőle balra álló megjelenő **I**-nek kell őt engedélyeznie. Ez az elképzelés átvihető a palatális elemnek a töben való megjelenésére is, ebben az értelemben a (20) engedélyezés a (18) palatális terjedés lexikális analogonja. Másrészt az **I**-engedélyezés a (16b) kontúrelv ellenpárja is: az engedélyezés az **I** elem szomszédos V-pozíciókban való többszöri megjelenését preferálja, a kontúrelv ugyanezt C-pozíciókra tiltja.

Az analógiák sora a labiális harmónia egyértékű jegyekkel való elemzésével folytatható. Polgárdi–Rebrus (1998) szerint a háromalakú toldalékok (pl. *-hoz/-hez/-höz*, *-tok/-tek/-tök*) és a középső kötőhangzók által mutatott ún. labiális harmónia **nem** az **U** elemnek a töből való terjedése, mert a háromalakú toldalékok magánhangzója már

lexikálisan tartalmazza az U-t¹². Ebben az esetben a harmóniát az előző példához hasonlóan a lebegő elem balról való engedélyezésének kényszere váltja ki.

(21) U-engedélyezés:

a lebegő U-nak az I-vel együtt való megjelenését a balról szomszédos U engedélyezi

A (21) feltétel következménye az, hogy a *tő* után a középső rövid magánhangzók palatális-labiálisaként csak egy szomszédos többi labiálissal együtt jelenhetnek meg (pl. *sűnhöz, tökhöz* vs. *képhez, perhez, híthez*). A kötelező palatális harmónia miatt a (21) szabály minden palatális *tő* utáni rövid középső magánhangzót¹³ tartalmazó toldalékban alkalmazódik. A labiális engedélyezés bizonyos értelemben a (20) palatális engedélyezés párja. Ellenpárja a (16a) kontúrelv.

Összegzés

A helyhasonulások vizsgálata a magyarban azt mutatja, hogy ezek alapvetően két csoportba sorolhatók: a prozódiaival kapcsolatosak, és az attól függetlenek típusába. A CV-fonológia kertében a prozódiai következménnyel járó viszonyokat a kormányzási tartomány fejezi ki, melynek prototipikus formáiban a reprezentációs elvek folytán inherensen hasonulást feltételezünk. A prozódiaival nem összekapcsolható helyhasonulások elemzésére szolgálnak az interpretációs tartományok, melyek egy fonológiai tartományon automatikusan megvalósuló konstrukciók. A palatális és a labiális helyhasonulás – mint a hasonulások általában – az egyeztetés fonológiai formájának tekinthetők annyiban, amennyiben az egyes szinteken (V-szint, autoszegmentális szint) szomszédos entitások közötti jegy-egyezésre mondanak ki feltételeket. A CV-fonológiai reprezentációban a C-k és a V-k közötti kapcsolatokat leíró strukturális hasonlóság a kormányzási tartományokkal fejezhető ki. A prozódiai jelöltségi viszonyok egységes kifejezésén túl azonban ez a hasonlóság a helyhasonulásokban is tükröződik: a C-k közötti és V-k közötti interpretációs tartományok egymásnak megfeleltethetők: a palatális helyelemre mindkettő, a labiális helyelemre egyik esetben sincs konstrukció. Az interpretációs tartományok tekinthetők úgy mint a kormányzási tartományok „gyenge” formái, ennyiben követik azok irányát: C-k esetén jobbról balra, V-k esetén balról jobbra. A lexikális általánosítások egy speciális fonológiai korlátozáshoz, a kötelező kontúrelvhez vezetnek. Ez az elv a szomszédos C- (ill. V-) pozíciók közötti lexikális jegyzonosságot tiltja. Ennek ellenpárja a V-k közötti palatális és labiális-engedélyezés éppen az ellenkezőjét fejezi ki: a különböző helyelemekkel rendelkező egymásutáni V-k nem preferáltak. Míg a kontúrelvnek a C-k esetén nincs dinamikus hatása, V-k esetén a hiátustöltés és egyéb morfofonológiai folyamatok a kontúrelv sértése ellen hatnak. A labiális és palatális engedélyezés közül az előbbi tövekben, az utóbbi toldalékolt alakokban fejt ki nagyobb hatást.

¹² Az elemzést kissé más megfogalmazásban említi Rebrus (megjelenés alatt).

¹³ A felső labiális magánhangzókban és a hosszú középső magánhangzókban az U elem nem lebegő.

Irodalom

- Dienes, Péter 1997: Hungarian neutral vowels, *The Odd Yearbook*.
- Harris, John 1990: Segmental complexity and phonological government, *Phonology* 7, 255–300.
- Harris, John 1994: *English Sound Structure*, Blackwell, Oxford.
- Kaye, Jonathan D. – Jean Löwenstamm – Jean-Roger Vergnaud (KLV) 1985: The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government, *Phonology Yearbook* 2, 305–28.
- Kaye, Jonathan D. – Jean Löwenstamm – Jean-Roger Vergnaud (KLV) 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* 7, 193–231.
- Löwenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, in Jacques Durand – Bernard Laks szerk.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods* Vol 2, CNRS, ESRI, Paris X. 419–43.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994: A magánhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 42–182.
- Papp Ferenc 1975: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc szerk.: 1994: *A magyar nyelv szövégműtató szótára*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Polgárdi, Krisztina – Rebrus, Péter 1998: There Is No Labial Harmony In Hungarian: A Government Phonology Analysis, in Casper de Groot – István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* 6, Szeged, JATEPress, 3–20.
- Rebrus Péter megjelenés alatt: Morfofonológiai jelenségek a magyarban, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája*, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós 2000: *The Phonology of Hungarian*, Oxford University Press, 288–91.
- Szigetvári, Péter 1998: Voice assimilation in Hungarian: the hitches, *The Even Yearbook* 3, 223–36.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 273–92.

Függelék

Az alábbi (23-26) táblázatokban összegezzük a magyar főnévi tövekben szó végén előforduló mássalhangzó-kapcsolatokat, elsősorban Papp (1975, 1994) és Törkenczy (1994) alapján. A nem található kapcsolatokat kötőjellel (–) jelöltük, azokat viszont melyek hiánya valamilyen hasonulási folyamat következménye, kereszttel (X). Azokat a kapcsolatokat, amelyek egy korábban említett típusba tartoznak (23)-ban nyíllal (↑) jeleztük; (25)-ben a nyíl azt jelenti, hogy az adott kapcsolat szó végén is előfordul. A (23) táblázatban azokat a mássalhangzó-kapcsolatokat, amelyekre csak főnévi nyitótő található félkövéren szedtük, azokat, amelyekre csak tulajdonnevet találtunk, zárójelbe tettük.

(23) Lehetséges szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok morfémán belül

a. obstruens-végűek (*dz, dzs, j, v és h nélkül*)

	<i>p/b</i>	<i>f</i>	<i>t/d</i>	<i>c</i>	<i>sz/z</i>	<i>cs</i>	<i>s/zs</i>	<i>ty/gy</i>	<i>k/g</i>
i. homorán nazális:	<i>kolomp</i> <i>gomb</i>	<i>trmf</i>	<i>hant</i> <i>rend</i>	<i>konc</i>	<i>sansz</i> <i>pénz</i>	<i>kilincs</i>	<i>kliens</i> –	<i>ponty</i> <i>rongy</i>	<i>tank</i> <i>hang</i>
ii. gemináta:	<i>csepp</i> <i>jobb</i>	<i>muff</i>	<i>mat</i> <i>kedd</i>	<i>vice</i>	<i>passz</i> –	<i>meccs</i>	<i>plüss</i> –	<i>pöty</i> <i>meggy</i>	<i>bükk</i> <i>segg</i>
iii. líkvida:	<i>r</i> <i>j</i> <i>l</i>	<i>szörp</i> <i>szerb</i> <i>sejtp</i>	<i>turf</i> <i>döbly</i>	<i>perc</i> Svájc	<i>kommerz</i> <i>borz</i> <i>hajsz</i> <i>vajsz</i> <i>félisz</i>	<i>kores</i> <i>nefelejcs</i>	<i>sors</i> törzs (<i>Majs</i>) <i>pajzs</i> <i>fals</i>	<i>kory</i> <i>tárgy</i> – – –	<i>park</i> <i>dramaturg</i> <i>hüvelyk</i> <i>cajg</i> <i>halk</i> <i>rivalg</i>
iv. koronális réshang ¹⁴ :	<i>v</i>	–	–	–	–	–	–	<i>völgy</i>	–
<i>sz/z</i>	–	(NOSZF)	<i>koszt</i> <i>gerezd</i> <i>must</i> <i>pünkösöd</i>	–	↑ ↑ X X	–	X X ↑ ↑	–	<i>maszk</i> (<i>rezg</i>)
<i>s/zs</i>	–	–	–	–	X X	(<i>borscs</i>)	–	–	–
v. zárhang ¹⁵ :	<i>p/b</i>	↑	(<i>copf</i>)	(<i>Apc</i>)	<i>snapsz</i>	–	<i>taps</i>	–	–
<i>t/d</i>	–	–	↑	X	X X	X	X X	X X	(<i>Derk</i>)
<i>ty/gy</i>	–	–	–	–	–	–	–	↑ ↑ ↑	(<i>Batyk</i>)
<i>k/g</i>	–	–	<i>akt</i>	–	<i>fax</i>	(<i>Szakcs</i>)	<i>voks</i>	↑	↑
	–	<i>smaragd</i>	–	–	–	–	–	–	–

¹⁴ nemzárhang+obstruens első pozíciójában ezen kívül: *szafi, tomahaf*[f]k, (*MAFC*), *jacht, barack*, (*Recsk*)

¹⁵ ezek az előbbiekől eltérően nem csökkenő szonoritású kapcsolatok

b. szonoráns-végűek

	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>v</i>	<i>l</i>	<i>j</i>	<i>r</i>
i. gemináta:							
	<i>stramm</i>	<i>finn</i>	<i>könny</i>	–	<i>hall</i>	<i>ujj</i>	<i>orr</i>
ii. likvida:							
<i>v</i>	–	–	–	↑	–	–	–
<i>l</i>	<i>film</i>	<i>(Köln)</i>	–	<i>elv</i>	↑	X	–
<i>j</i>	<i>slejm</i>	<i>kombájn</i>	–	<i>ölyv</i>	<i>fájl</i>	↑	–
<i>r</i>	<i>sárm</i>	<i>konzern</i>	<i>szörny</i>	<i>terv</i>	<i>görl</i>	<i>fürj</i>	↑
iii. nazális ¹⁶ :							
<i>m</i>	↑	–	–	<i>hamv</i>	–	<i>szomj</i>	–
<i>n</i>	X	↑	X	<i>-szenv</i>	<i>(ajánl)</i>	X	–
<i>ny</i>	–	–	↑	<i>könyv</i>	–	X	–

Általánosítások

(24) Lehetséges szóvégi kapcsolatok a magyarban (a *h*-t nem számítva)

- term. osztály:** **kivétel¹⁷:**
a. bármilyen gemináta (de: zöngés réshangok: *vv, zz, zzs*)
b. i. homorgán nazális + nemfolyamatos
mp, mb, nt, nd, nc, ncs, nl, nyty, nygy, nk, ng –
ii. + réshang¹⁸
mf, nsz, nz, ns (zöngés réshang:) *nzs*
c. i. likvida + nemfolyamatos
rp, rb, rm, rt, rd, rc, res, rn, rl, rty, rgy, rny, rk, rg, jm, jt, jd, jc, jcs, jn, jl, jk, jg, lp, lm, lt, ld, lc, lcs, ln, lgy, lk, lg *j + pal.(/lab.): jty, jgy, jny, jp, jb*
l + (pal./lab.): lty, lny, lb
ii. likvida + réshang
rf, rsz, rz, rs, rzs, jf, jsz, jz, js, jzs, lf, lsz, ls *l + zöngés réshang: lz, lzs*
veláris réshang: rch, jch, lch
d. i. réshang + alveoláris zárhang
ft, szt, zd, st, zsd, cht *v + bármi*
ii. alveoláris obstr. + veláris zárhang
szk, ck, csk –
e. zárhang + alveoláris zárhang/réshang
pt, bd, psz, ps, kt, ksz, ks, gd *palatális+bármi: tyt, gyd, tysz, gyz, tys, gyzs*
bármi + zöngés réshang: bz, bzs, gz, gzs
f. zöngés nem érdes msh. + *v / j*¹⁹
rv, jv, lv, nv, mv, nyv, dv, rf, mj *pal./vel.obstruens: gyv, bv, gv, bj, gj*

¹⁶ ezek mind emelkedő szonoritások (ezeken kívül még ilyen: *kedv, enyh, bolyh*)¹⁷ a kötelező hasonulásokat nem számítva¹⁸ a nazális mássalhangzó helyett nazalizált magánhangzó jelenhet meg¹⁹ ezek mind egy kivételes tőosztályhoz tartoznak (nyitótövek)

(25) Intervokális mászhangzó-kapcsolatok monomorfikus alakokban

a. obstruens-végűek

	p/b	f	t/d	c	sz/z	cs	s/zs	ty/gy	k/g
i. ilkvida									
ii. nem homorgán nazális:									
m	↑	↑	(<i>tamam</i>) nyomda	-	szomszéd vanzér	csónacsog	emse kánzsa	-	tömkeleg
ny	-	-	-	-	(<i>kényyszer</i>)	-	(<i>manysi</i>)↑	↑	-
iii. részhang ²⁰ :									
f/v	-	↑	↑ bóvden	-	ofszet	-	-	-	caffa afgán
sz/z	asppik azbeszt	aszfalt	↑ ↑ ↑	naszcens	↑ ↑	-	-	kesztyű	↑
s/zs	kaspó kosbor	(<i>násfa</i>)	↑ ↑ ↑	-	-	-	↑ ↑	ostya (<i>uzsgyi</i>)	iskola vizsga
iv. zárhang:									
p/b	↑	-	↑ ↑ ↑	kapca	↑ obzervál	lépcső	↑ habzsol	-	lepke
t/d	-	(<i>hétfő</i>)	↑ ↑ ↑	X	X	X	X	X	patkó
ty/gy	piypang bugyborék	(<i>fiyfiritty</i>)	-	-	X	-	-	↑ ↑	pletyka
k/g	-	bakfis	↑ ↑	akció	(<i>fégyzöl</i>) ↑ lagzi	bakcsó	↑	-	↑

²⁰ Csak olyan intervokális affrikáta+obstruens található, amely szó végén is megengedett, ezért itt külön nem szerepel.

b. szonoráns-végűek

i. líkviáda²¹

l

r

j

m

n

ny

v

l

r

j

h

málha

marha

kályha

ii. nem homorogán nazális:

amnézia

iii. réshang:

ny

n

m

iv. zárhang/affrikáták:

p/b

p/b

v/d

c

cs

ty/gy

k/g

Általánosítások

(26) Nem létező intervokalikus kapcsolatok a magyarban

tiltások:kivételek²²:

a. i. az 1. palatális nemfolyamatos

nyp, nyb, nyf, nyt, nyd, nyc, nysz, nycs, nys, nyzs, nyk, nyg, nyl, nyr
tyf, tyt, gyd, tyc, tysz, gyz, tycs, tys, gyzs, gyg, tyl, tyr, gyr, tyh
jny

de: (nyv), nyh

de: typ, gyb, tyk, tyny, (tyv), gyl

de: jv, jr, jh

ii. a 2. palatális nemfolyamatos

lmy, mny, fny, zny, sny, pny, bny, cny, csny, gny

de: rny, vny, szny, zsny, tygy,
gyny, kny

mty, mgy, fty, vgy, zgy, zsgy, cty, csty, pty, bgy, kty, g+gy

de: szty, sty

b. i. érdes + érdes (mind. kor.)

szcs, sz+s, z+zs, sc, s+sz, zs+z, scs, c+cs, c+sz, c+s, cs+sz, cs+c, cs+s

de: szc

ii. koronális + r / j

nr, szr, zr, sr, zsr, cr, csr

de: tr, dr

zj, sj, zsj, cj, csj

de: (rj), szj

iii. affrikáta + obstruens

cp, cf, ct, c+cs, c+sz, c+s, cty, csp, csf, cst, cs+sz, cs+c, cs+s, csty
gzs

(de: ck, csk)

c. i. labiális + labiális

fp, vb, pf, fm, vm, fv, vv, pm, bm, pv, bv

(de: mv)

ii. labiális + obstruens/nem foly.

mt, mc, mty, mk

de: md, msz, mz, mzs, mcs, ms

fn, vn, fny, fc, fcs, vsz, fs, vzs

de: vny, (ft), vd, fsz, fk, vg

pty, bgy, bg, bn, pny, bny

de: pk, pn, pc, pcs, bz, bzs

iii. zár + labiális obstruens

de: typ, gyb, kf

d. koronális zár + nemkor. zár

de: tk

²² A szóvégen megengedettek és a kötelezően hasonulókon kívül.